

## ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Սփյուռքի հայ գրականության մեծերից Արամ Հայկազը (Չեքեմյան<sup>1</sup>, 1900-1986) շապինգարահիսարցի<sup>2</sup> էր, 1915-ի հունիսին հայրենակիցների հետ Բերդ բարձրացավ, մասնակցեց հերոսական դիմադրությանը: Նա մոր հետ անցավ դեպի անհայտություն տանող գաղթի ճամփաներով: Ապրելու հույսը օրեցօր մարում էր, և տիկին Յուզաբերը որոշեց փրկել որդուն: Մոր խնդրանք-հորդորով Արամը միացավ լեռները բարձրացող քուրդ և թուրք կանանց: Պատանեկության չորս տարիներն իր նման տարագիր մի քանի հայ աղջիկների ու տղաների հետ ապրելուց հետո նա փախավ Պոլիս: Հորաքրոջ պահանջով տասնիննամյա պատանին դարձավ «Կեղրոնականի» սան և վեց ամիս աշակերտեց Հակոբ Օշականին (Քյուֆեճյան, 1883-1948): 1921-ին Արամը խորթ եղբոր՝ Հակոբ Կարմիրյանի (1888-1970) հրավերով ներգաղթեց ԱՄՆ, ապրեց ու մահկանացուն կնքեց Նյու Յորքում:

Գրողը գրական առաջին փորձերը ստորագրում էր *Արամ Հայկազ* գրչանունով:

Նա հրատարակել է հետևյալ հատորները՝ *The Fall of the Aerie* (Արժվաբնի անկումը), Բոստոն, 1935: Ցեղին ծայնը, Նիւ Եորք, 1949, Պէյրուֆ, 1954, Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը՝ Նիւ Եորք, 1957, Չորս աշխարհ, Նիւ Եորք, 1962, Պանդոկ, Պէյրուֆ, 1967, Կարօտ, Պէյրուֆ, 1971, Չորս տարի Քիւրտիստանի լեռներում մէջ, Անթիլիաս, 1972, Ապրէ՛ք, երեխէ՛ք, Պէյրուֆ, 1973, Երջանկութիւն, Պէյրուֆ, 1978:

2009-2023 թթ. հրատարակել են Արամ Հայկազի նամակները, «Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր» գրքի յոթ հատորները, «Ապրող ծառ մը» պատմվածքների ժողովածուն, վերահրատարակել են «Չորս տարի Քիւրտիստանի լեռներում մէջ» վեպը (Ե., 2022) և «Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը» գիրքը (Ե., 2023):

«Արամ Հայկազ. Նամակներ»-ում զետեղված է Արամ Հայկազի նամակը Մարգար (1937-2023) և Էլիզ Շարապխանյաններին<sup>3</sup>: Տասնամյակներ անց ամուսիններն ինձ տրամադրեցին Արամ Հայկազի՝ իրենց հասցեագրած տասը նամակները, որոնք հրապարակում ենք ստորև:

Մարգար Շարապխանյանի անձնական արխիվում պահվող նամակներն ունեն անուրանալի գրապատմական արժեք: Սփյուռքահայ գրողի այս նամակները՝ ուղղված գրական-մշակութային գործչին՝ Մարգար Շարապխանյանին, իրենց ուրույն տեղն ունեն Արամ Հայկազի գրավոր ժառանգության մեջ, որն այսօր էլ ասելիք ունի հայությանը:

Նամակներում ընդգծումները հեղինակինն են, երբեմն հիշատակվում են անուններ, որոնք տասնամյակներ անց դժվար է ճշտել և ծանոթագրելը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

margarit2011@gmail.com

18 հոկտեմբեր 1973

Սիրելի՛ Շարապխանեան,

Քանի որ օր առաջ ստացայ ու հաճոյքով կարդացի Գազանձագիսի<sup>4</sup> թարգմանութիւնը: Ի՞նչ մեղքս պահեմ. իրմէ շատ բան չէի կարդացած, եւ հիացումս եղաւ մեծ:

Շնորհատրելով նախաձեռնութիւնդ՝ կը մաղթեմ, որ սպառուի, եւ նոր հատորներ հրատարակէք:

Փոստին կը յանձնեմ նաեւ Ձեր անուան մակագրուած «Քիւրտիստան» մը:

Կը ներփակեմ «Արծազանգ»ի համար յարմար «Լուրեր» եւ Մահարիէն կարճ կտոր մը<sup>5</sup>: Ձեր յարմար դատած ձեռով վարուելու ազատ զգացէք անոնց հետ:

Սիրով՝ Արամ Հայկազ

(քնագիր, ձեռագիր)

10 նոյեմբեր 1973

Սիրելի՛ Շարապխանեան,

Պայծառ ու ցուրտ օդով առաւօտ է: Անախորժ ցուրտ: Օդերեւութաբանական կայանը կ'ըսէ, թէ ցուրտը կու գայ Գանատայէն: Ամառը, երբ զով օդ գայ, շնորհակալ կ'ըլլանք, իսկ հիմա՞... Հիմա՞ ալ շնորհակալ ըլլալու ենք...

4 հոկտեմբեր թուակիր նամակդ կարդացի հաճոյքով եւ երախտապարտ կը զգամ գէթ մէկ բան լուսաբանելուն համար: Բացատրեմ: Երկար ատեն է կ'աշխատիմ յիշել անունը այն ընկերոջ կամ բարեկամին, որ Թորոնթօ եղած օրերուս մէջ Նիակարա տարաւ, մէզ հիւրասիրեց եւ այլն... Միջահասակ էր, ամուր կազմով եւ Բաֆֆիի նման կարճ մօրուքով: Ձէի գիտեր, թէ որո՞ւ դիմեմ այդ տեղեկութիւնը առնելու համար:

Հիմա հարցը լուծուած է, եւ ես ուրախ եմ այդ բանին համար:

\*\*\*

Հիմա խօսինք «Ճգնութիւն»ի մասին: Կասկածէ դուրս է, որ *արժէքաւոր* գործ է: 4-5 անգամով հասայ վերջին տողին: Բայց բնաւ ժողովրդական չի կրնար ըլլալ: Ոչ միայն մեր ժողովուրդին, այլեւ ուրիշ ժողովուրդներու մեծամասնութեան սրտին խօսող գործ չէ. դժուարըմբռնելի է: Ձեր անմիջական շրջանակէն դուրս քանի՞ հոգի պիտի ապսպրէ, կարդայ եւ հաճոյք առնէ անկէ:

Աս տողերով ըսել չեմ ուզեր, թէ իջնելու ենք ժողովուրդներուն հասնելու աստիճանին:

Յաջողութիւն կը մաղթեմ այս մէկին եւ յաջորդներուն համար:

Ես պատրաստեցի երկու հատոր: Մին՝ «Երջանկութիւն»<sup>6</sup> խորագրուած, 19 պատմութիւններ է կը բաղկանայ, միւսը (չեմ համրած) մինչեւ հիմա հրատարակած 8 հատորներուս մէջ ցրուած պատանիներու յարմար կտորներէ կը բաղկանայ եւ «Ապրէ՛ք, երեխէ՛ք»<sup>7</sup> խորագիրը կրելու է: Դասագիրք չէ, այլ մատաղ սերունդին, դպրոցականներու ձեռք տրուելու յարմար գիրք:

Շատ հետաքրքիր եմ կարդալու համար Հասըրճեան օրիորդ Էլիզի գրածը «Քիւրտիստան»-ի մասին<sup>8</sup>: Երբ տեսնես զինքը, իմ կողմէ շատ բարեւ ըրէ:

Հիմա գանք անոնց (գրքերուն) գինին: Ճիշդ էք ըրած՝ գանոնք 7 տոլարի ծախելով: Ներկայիս տետրակները 3-4 տոլարի կը ծախին, ուր մնաց 510 էջնոց լաթակազմ հատոր մը: Յետոյ աս ալ կա, որ 5 տոլար վաստկելու համար մարդ մը Լիբանանին մէջ օր մը պէտք է աշխատի, հոս՝ ժամ մը: Աւելին, գրեթէ ամէն մէկ գրքի համար մէկ տոլար ալ ծախս եղաւ գանոնք հոս բերելու եւ նաւամատոյցը գրաւող մաֆիայի ձեռքէն ազատելու համար, 34 սենթ ալ (Գանատայի համար՝ 48 cent) փոստի ծախս վրան աւելցուր: Այս բոլորը ըսի, որովհետեւ նամակիդ մէջ դուն ակնարկութիւն ըրած էիր «Բագին»-ի եւ «Հայրենիք»-ի ծանուցման մէջ գիներու եղած տարբերութիւններուն համար:

«Բագին»-ի թիւ 7-ը տեսա՞ր: Ինծի քանի մը օր առաջ եկաւ: Մէջը պատմուածք մը<sup>9</sup> ունիմ: Մեծ բան մը չէ, բայց վերջաւորութիւնը կը կարծեմ, թէ լաւ է, շատ լաւ:

Սիրով՝ Արամ Հայկազ

(բնագիր, ձեռագիր)

7 ապրիլ 1974

Սիրելի՛ Շարապխանեան,

Կիրակի իրիկուն մեր ունեցած կարճատեւ խօսակցութեան ընթացքին նոր պատմուածքներու «Ալէք Մանուկեան» գրական մրցումին<sup>10</sup> ներկայացնելու մտադրութեանս մասին Ձեր ըրած դիտողութիւնը տեղ էր բռնած մտքիս մէջ: Երկար խորհեցայ այդ մասին եւ գտայ, որ իրաւունք ունիք: Ես ալ մտածած էի այդ ուղղութեամբ եւ կասկածներս խաղաղեցուցած՝ ըսելով ինքզինքիս, թէ «Տոմուզտան գըլ չէքմէսի սեպապ տըր»:

Բառական թարգմանութեամբ՝ «Խոզէն մազ քաշելը վարձք է»:

Քիչ մը կոպիտ է պ. Մանուկեանը խոզի նմանցնելը. Լա՛ւ մարդ է, լա՛ւ հայ եւ նախկին դաշնակցական, բայց առածին մէջ նման բաներ ներելի են:

Ուրեմն այդ հարցը կարելի է փակուած համարել: Նոր գրքիս՝ «Երջանկութիւն»-ին մասին կը գրեմ Պէյրութի «Համազգային»-ին, իսկ «Քիւրտիստան»-իս թարգմանութեան համար<sup>11</sup> պէտք եղող 2300 տոլարը կը ճարեմ ուրիշ կերպով մը: Թերեւս հաց ու պանիրի տեղ միայն հաց ու ջուր ուտելով... եթէ միայն վստահ ըլլայի, թէ թարգմանութեան աւարտելէն ետք ամերիկացի հրատարակիչ մը պիտի գտնեմ...

Այս բոլորը պահէ՛ քեզի, խնդրեմ:

[Այն] շաբաթ օր ստացայ «Արձագանգ»ը: Լաւ էր. կը հիանամ Ձեր եռանդին վրայ: Նորանոր յաջողութիւններ կը մաղթեմ: Կը ներփակեմ կտրօն մը, որ եթէ փափաքիք, օգտագործէք:

Քանի մը շաբաթէն (թերեւս ամիս մը) Ձեզի կ'ուղարկեմ Խ. Ն. Գաւառի «Հին կարօտներու ճամբով»-էն<sup>12</sup> օրինակ մը: Լա՛ւ գիրք է, շա՛տ լաւ: Դեռ Նիւ Եորք չեն հասած բաւականին օրինակներ: Մէջը, այսինքն՝ գրքին վրայ աշխատանքի մեծ բաժին ունիմ<sup>13</sup>: Իմ կարծիքով, վերջին կէս դարու ընթացքին հրատարակուած հայերէն գրքերուն լաւագոյններէն մէկն է: Ուրախ կ'ըլլամ, եթէ գրախօսէք:

Ըսելու հարկ կա՞յ, թե ուրախ եղայ Լուսիկենց<sup>14</sup> տունը միասին ըլլալնու համար:  
Ջերմագին բարեւներ բոլորիդ:

Սիրով՝ Արամ Հայկազ

(բնագիր, ձեռագիր)

20 նոյեմբեր 1974

Սիրելի՛ Շարապխանեան,

Այսօր այս նամակին հետ նամակատուն կը տանիմ Համաստեղի յուշամատենէն<sup>15</sup> ութ օրինակ – վստահ չեմ, թե ո՞ւր է, թե՞ ասելի կամ պակաս – ինչ որ է, տարբերութիւն չ'ընէր: Երէկ գիշեր, երբ Պապեան Գալուստին<sup>16</sup> հետ կը խօսէի, ի միջի այլոց ձեռով մը ըսաւ, թե դուք այդ գրքին երբեմն պէտք կ'ունենաք ու հոտ<sup>17</sup> չունիք: Աս դրկած ուրը օրինակս նուէր է ձեր կազմակերպութեան, եւ կը խոստանամ մօտ օրէն 8-10 օրինակ եւս դրկել նոյնպէս նուէր. անոնց համար ոչինչ էք պարտական ինծի կամ մի այլ անձի:

Գալուստը ըսաւ նաեւ, թե ունեցեր էք յաջող մէկ դասախօսութիւն՝ օգտուելով Ժիրայրի<sup>18</sup> ներկայութիւնէն: Յաճախ կը լսեմ Ձեր գործունէութեան արձագանգները ու մտքէս «Ապրի՛ք» մը կը նետեմ Ձեր հասցէին: Կը նախանձիմ ալ, որ ձեզ մօտ ու ձեզ հետ չեմ:

Ի՞նչ գործի վրայ ես. նոր աշխատանք ունի՞ս ձեռքդ: Ես վերջին հատորս<sup>19</sup> – երկու իմաստով ալ վերջին – երրորդ անգամ ըլլալով աչքէ անցուցի, եւ հրատարակութեան պատրաստ է: Կարծեմ անոր մասին ասկէ առաջ ալ գրած եմ քեզի:

Ճիշդ հիմա, երբ կը մեքենագրէի այս նամակը, նամակատան ցրուիչը բերաւ «Արձագանգ»ի վերջին թիւը: Դեռ չեմ բացած. վստահ եմ՝ հետաքրքրական բաներ պիտի գտնեմ մէջը:

Քեզմէ ետք պիտի գրեմ նաեւ Պէյրութ՝ Պողոսին<sup>20</sup>: «Բագին»ի սեպտեմբերի թիւին մէջ լաւ մը լուացած էր Ստեփան Կուրտիկեանը<sup>21</sup> ու շա՛տ իրաւացի կերպով: Սթալինի օրով, երբ Մեծ գազանը կը փառաբանէին ոմանք, գեշ-աղէկ հասկնալի էր. կրնայինք «մարդկային տկարութիւն» կամ «ինքնապաշտպանութեան բնագդ» որակել իրենց արարքը, բայց խաղաղութեան ու արհաւիրքի օրերուն անցնելէն ետք ելնել ու սուտ ու փուտ պատմութիւններով Լենինը փառաբանել՝ անմարսելի է մեր ախորժակին:

Ջերմ բարեւներ ծանօթներու եւ գործակիցներուդ:

Անկեղծօրէն՝ Արամ Հայկազ

Յ.Գ. Ծրարը ուղարկած եմ «Արձագանգ»ի հասցէով:

(բնագիր, մեքենագիր)

5 մարտ 1975

Շա՛տ, շա՛տ սիրելի Մարգար,

8 փետրուար թուակիր աղուոր ու երկար նամակդ<sup>22</sup> կարդալէս ի վեր բազմաթիւ անգամներ սեղանիս առջեւ անցայ անոր պատասխանելու համար, ու

ամէն անգամ ալ բան մը արգելք եղաւ: Գլխաւոր ըսելիքս այն է, որ գիտնաս առողջութեանդ ու երիտասարդութեանդ արժէքը ու չվատնես զանոնք: Հոս տեղացիները կ'ըսեն, թէ «Էվէրէյճ – աս բառը ի՞նչ պիտի թարգմանենք, միջի՞ն – ամերիկացին մինչեւ իր 40 տարեկան ըլլալը կ'աշխատի դրամ շահելու համար, 40-էն ետք այդ դրամը կը ծախսէ իր կորսնցուցած առողջութիւնը վերագտնելու համար»: Ուրախադի՞ք է ազգային գործերու նուիրուիլը, գործ գլուխ հանելը, բայց նայէ՛, որ չափի գիտակցութիւն ունենաս: Իմ ճանչցած բոլոր կազմակերպութիւններուն մէջ միայն Դաշնակցութիւնն է, որ միայն առնել գիտէ. առնողներու կազմակերպութիւն է: Ու թերեւս հոտ է նաեւ իր ոյժը: Տալ չի գիտէր: Երբ այլեւս օգտակար չես, կը մոռնայ քեզ: Ուրիշ բան մը, եթէ ուզէ, կրնայ ոչնչութիւն մը աստուածացնել կամ հակառակը՝ աստուած մը ոչնչացնել: Կը փափաքիմ, որ այս բաները ի մտի ունենաս:

Հրատարակչական աշխատանքներուդ մասին<sup>23</sup> կարդալով թէ՛ ուրախացայ եւ թէ՛ տխրեցայ: Ուրախացայ, որ գործունեայ էք, ու տխրեցայ, որ ձեր միջոցները սահմանափակ են: Չեմ գիտեր, թէ ձեր շրջանին մէջ ո՞ր գրքերը կը սպահին. փափաքելի է, որ այդ երեւոյթին ուշադիր ըլլաք ու ձեր նախաքայլերուն մէջ նախ տպէք գործեր, որոնք կը սպառուին կամ պիտի սպառուին դիւրին եւ արագ:

Հաւատա՛ անկեղծութեանս, եթէ ըսեմ, թէ ես տպագրութեան համար պատրաստ հատոր մը ունենալուս մասին գրած էի ձեզի միայն առ ի տեղեկութիւն: Բնաւ մտքէս չէ անցած, որ դուք տպագրէք զայն: Երբ Լիբանան էի անցեալ տարի<sup>24</sup>, «Համազգային»ի ատենապետը՝ տոքթ. Գոնիալեան<sup>25</sup>, բազմիցս հրապարակաւ ըսաւ, թէ «Հայկա՛գ, դուն գրէ՛, մենք կը հրատարակենք»: Երբ հատորս պատրաստ եղաւ, գրեցի ու յիշեցուցի իր խոստումը՝ ակնկալելով, որ պիտի ըսէ. «Դրկէ՛, որ տպենք»: Երկար սպասելէ ետք յուսահատեցայ ու որոշեցի դրկել Ալէք Մանուկեանի գրական մրցանակի մրցումին: Երկար վարանեցայ այդ քայլը առնելէ առաջ, ի վերջոյ դրկեցի: Երէկ իր գործերու վարիչէն ստացայ 1975-ի մրցումին յայտարարութիւնը: Վէպի ու պատմութեան, բանաստեղծութեան եւ թատերգութեան բաժիններ ունի: Շահողը կը ստանայ 1500 տոլար պատմութեան թատերգութեան բաժիններ ունի: 750 տոլար ալ՝ թատերախաղի մասին<sup>26</sup>: Կը տպագրուի իրենց ծախսով ու բացի նուէրէն՝ հեղինակին կը տրուի 150 օրինակ գիրք:

Դատական կազմի անդամներ՝

Պատմութեան՝ Սիմոն Սիմոնեան<sup>27</sup>, Պօղոս Սնապեան եւ Միշա Գիւտեան<sup>28</sup> Լոնտոնէն:

Բանաստեղծութեան՝ Վահէ-Վահեան<sup>29</sup> տոքթ. Խրլոբեան<sup>30</sup>, Երուանդ Ազատեան<sup>31</sup>:

Թատերախաղի՝ Պերճ Ֆազլիան<sup>32</sup>, տոքթ. Բ. Փափազեան<sup>33</sup>, Յովհ. Փիլիկեան<sup>34</sup>:

Վստահ եմ՝ Բիւրոն<sup>35</sup> արտօնութիւն տուած է Սնապեանին ու տոք. Փափազեանին, որ դատական կազմին մէջ ըլլան:

Հրանդ Մարգարեանը<sup>36</sup> Թալէաթի սպանութիւնը թատերախաղի էր վերածած ու անցեալ կիրակի ներկայացուց: Ակնկալածէս լաւ էր: Անշուշտ սրբագրելի

տեղեր ունէր, բայց ո՞ր վարպետին թատերախաղը բեմադրուելու ժամանակ պակասութիւններ չ'ունենար ու կը սրբագրուի: Գրքին մէջ կատարեալ թուած գործ մը միշտ ալ բեմին վրայ աւելորդութիւններով լեցուն կամ պակասաւոր ըլլալ կը թուի:

Գալով փնտռած միլիոնատէրիդ, որ կռնակ կենայ ձեր հրատարակչական գործին, փնտռելու վրայ եմ...

Նետիւրեանի գիրքը տեսա՞ծ էք – Խ.Ն. Գալառ, «Հին կարօտներու ճամբով», 700 էջ է, լաթակազմ: Կը ծախուի 10 տոլարի: Արդէն իրեն ամէն մէկը այդքան է արժած: Պատկերազարդ է: Շատ լաւ գիրք է: Եթէ փափաքիք, այդ գիրքը ձեզի համար կրնամ 6 տոլարի առնել՝ պայմանաւ, որ ապսպրանքը տասը հատէն պակաս չըլլայ:

Ջերմ բարեւներ Գալուստին, սիրելի Էլիզին, Մարոյին<sup>37</sup> ու միւս խենթերուն:

Սիրով՝ Արամ Հայկազ

Յ.Գ. Վաղը, միւս օր Նետիւրեանի գրքէն օրինակ մը նուէր կը դրկեմ Ձեր գրադարանին<sup>38</sup>:

Նոյն

(բնագիր, մեքենագիր)

21 յունիս 1976

Սիրելի՛ Մարգար,

Կը ներփակեմ «Սովետական Հայաստան» ամսագրէն<sup>39</sup> քանի մը կտրօսներ: Կը խորհիմ, թէ անոնցմէ ոմանք յարմար են «Արծազանգ»ի մէջ դրուելու համար: «Գրական տեղեկատու»ն եւ «[Պիտոնէ]»ները մանաւանդ: Յամենայն դէպս, վերջին դատաւորը դուք էք:

Ջերմօրէն՝ Արամ Հայկազ

Յ.Գ. Հաւանաբար տեսած էք «Ալէք Մանուկեան» հիմնարկի այն յայտարարութիւնը, թէ Լիբանանի կացութեան հետեւանքով<sup>40</sup> հիմնարկի յայտարարած գրական մրցման արդիւնքները պիտի չկրնան ծանուցանել, քանի որ դատաւարութեան մեծամասնութիւնը լիբանանաբնակ էին: Նոր դատաւորներ պիտի նշանակուին, եւ արդիւնքը կը յայտարարուի 1967<sup>41</sup> յունուարին:

Նոյն

(բնագիր, ձեռագիր)

6 դեկտեմբեր 1976

Շա՛տ սիրելի տիկին Շարապխանեան,

Ժամանակին ստացած եմ Ձեր 12 նոյեմբեր թուակիրը, որով կ'իմացնէիք գրադարանին համար ուղարկած գրքերու ստացուած ըլլալը: Տօնական օրերու իրարանցումէն ետք կ'ուղարկեմ նոր ծրար մը: Գրադարանիս մէջ իզուր փնտռեցի Շաարշ Միսաքեանի<sup>42</sup> Ա հատորը. կարծեմ «Օրեր ու ժամեր» խորագրուած էր, բայց չգտայ. ով գիտէ՝ ո՛վ էր տ[ա]րած ...Եթէ գտնէի, պիտի ուղարկէի ձեզի:

Կ'ուզեմ գիտնալ, թէ գրադարանին մէջ ունի՞ք Կարօ Գէորգեանի տարեգրքերուն շարքը<sup>43</sup>: Եթէ իմացնես, գոհ կ'ըլլամ: Եթէ հնարատր է, կազմեցէ՛ք նաեւ ձեր գրադարանին համար ձեր ունենալ փափաքած գրքերուն ցանկը եւ ուղարկեցէ՛ք ինծի. եթէ ունենամ, սիրով կ'ուղարկեմ: Ըսեմ նաեւ, թէ շատ բան չէ մնացած... Անգամ մը Պոսթոնի «Մշակութային»-ի տղաքն ու աղջիկները եկած էին մեզի կառքով, ու անոնց արտօնեցի, որ հաւանձնին լեցնեն կառքը ու տանին: Մաս մըն ալ անցեալները Գոհար Ազնաւուրեանը<sup>44</sup> հետը տարաւ Հայաստան:

Շուտով մեռնելու միտք չունիմ, կը հաւատամ, թէ աշխարհը լաւ տեղ մըն է ապրելու համար, լաւ ու գեղեցիկ տեղ մը, բայց շուրջս մարդ, բարեկամ ու ազգական չմնաց. կը խորհիմ, թէ ուշ կամ կանուխ հերթը իմս է, իսկ մահէս յետոյ աս գրքերուն վրայ նայող իսկ չգտնուիր: Կը հաւատամ, թէ այս բացատրութիւնը կը գոհացնէ ձեր հետաքրքրութիւնը, թէ այս մարդը ինչո՞ւ իր գրքերը կը ցրուէ:

Մօտեցող տօնական օրերու առթիւ ջերմագին մաղթանքներ աշխատունակ ամուսնիդ, Գալուստին – եթէ տեսնէք – Մարիին ու վերջապէս բոլորին:

Ջերմօրէն՝ Արամ Հայկազ

(բնագիր, մեքենագիր)

21 դեկտեմբեր 1978

Սիրելի՛ Մարգար,

Նամակդ, որուն կը սպասէի մօտերս, ստացայ այսօր: Ամսագրի<sup>45</sup> նուիրատուին հեռաձայնով տուած տեղեկութիւնէն իմացած էի, թէ 4 հոգիով գացած ու վերցուցած էք ամսագիրը: Եթէ տեղէ մը իմանամ, թէ մէկը ունի ուրիշ օրինակ մը, քեզի կ'իմացնեմ: Գիտեմ, թէ տեղ մը կայ ծախու, բայց շատ սուղ է (կը ներփակեմ ծանուցումը պարունակող էջը), եւ դուն չես կրնար նման գումար վճարել: Բացի յետինէն, տարիներ առաջ 2 լրիւ շարք ալ դրկած եմ Հայաստան: Եթէ բախտատու ես, ուշ կամ կանուխ հատ մը եւս հրապարակ կ'ելնէ: Ի միջի այլոց ըսեմ, թէ Մինասն<sup>46</sup> ալ իր անձնական գրադարանին համար կը փափաքի ունենալ շարք մը, բայց ան կրնայ «Հայրենիք»-ի ունեցածը օգտագործել, այնպէս որ անոր փափաքը կը մնայ փափաք՝ ի բաց առեալ, երբ ուրիշ մը կը նուիրէ իրեն:

Մօտեցող տօնական օրերու առթիւ կը մաղթեմ ազգի գործերուն յաջողութիւն եւ Ձեզի առողջութիւն, բարօրութիւն, ուժ, կորով... Ի՞նչ գիտնամ Ձեր ուզած բաները. գրեցէ՛ք, ես կը ստորագրեմ:

Ջերմագին բարեւներ քեզի, շնորհալի կնոջդ եւ տղոցդ<sup>47</sup>:

Սիրով՝ Արամ Հայկազ

(բնագիր, ձեռագիր)

20 փետրուար 1973

Սիրելի՛ Շարապխանեան,

Երկու օր առաջ ստացայ 13 փետրուար թուակիրդ: Հասցէներու տետրակիս մէջ փոխեցի Ձեր հասցէները<sup>48</sup> ու փափաքիդ համաձայն՝ 10 գիրք ճամբեցի 2

ծրարով, որովհետեւ նամակատունը 11 փառնտէն աւելի ծանր կշռող ծրար չ'ընդունիր Գանատայի համար: Ծրարներէն մէկուն մէջ 8 գիրք կայ, միւսին մէջ՝ 2: Օդանաւով դրկած էին եւ 200 գրքի համար մօտ 400 տոլար փոխադրողջէք տուինք: Կը կարծեմ, թէ եթէ գրքերը վերջաւորութեան նշանակուածին պէս 10 տոլարի ծախսէք, 8-ը ինծի, 2-ը ձեզի կը բաժնուինք: Հակառակ երէկուայ ծինին ու փոթորիկին, յաջողեցայ նամակատուն հասցնել, որ մարտ 17-18-ի Ձեր ձեռնարկին համար հասնի:

Շնորհակալութիւն գնահատական տողերուդ համար: Կը հաւատամ, թէ աս վերջինն է: Ձեմ ուզեր, որ մարդիկ ըսեն, թէ «Հայկազը ծերացաւ, աս գիրքը միաներուն չի գար. ունեցածին վրայ բան չ'աւելցներ...»: Թէեւ գիտեմ, թէ Պօղոսին մօտ ունիմ «Բագին»ի համար ուղարկուած պատմութիւն մը<sup>49</sup>, որ շատ լաւն է, մեղք, որ «Երջանկութեան» չհասաւ՝ մէջը դրուելու համար. խորագիրը ինքնին շատ դիպուկ է, ինչպէս կ'ըսեն մեր արեւելահայ եղբայրները: Խորագիրը «Տրամախօսութիւն գետնուղիին մէջ» է: Ես ու դրացիս (կին մը) կը ճամբորդենք միասին. ինծի բերանս բանալու պատենութիւն միայն մէկ անգամ կու տայ, ան ալ՝ 2 բառ միայն:

Կը խորհիմ, թէ յաջողած պատմութեամբ է:

Նոր տուներնիդ, ինչպէս կ'ըսեն, բարով վայլէ՞ք առողջութեամբ ու երջանկութեամբ:

Ջերմ բարեւներ քեզի եւ շնորհալի տիկնոջդ:

Արամ Հայկազ

(բնագիր, մեքենագիր)

9 մայիս 1979

Սիրելի՛ Մարգար,

Ժամանակին ստացած եմ մայիս 30 թուակիրդ եւ այսօր ալ՝ հրաւիրատոմսը: Շնորհակալութիւն:

Գիտեմ, թէ հաւանաբար աւելի պատշաճ պիտի ըլլար, եթէ հեռագրով մը շնորհաւորէի կեդրոնի՝ «Հայ Կեդրոն»ի բացումը<sup>50</sup>, որ, գիտեմ, գլուխ հանուեցաւ կարգ մը նուիրեալներու անխոնջ ճիգերով ու աշխատանքով եւ ոմանց ալ՝ զոհաբերութեամբ:

Երկար ժամանակէ կը հետեւէի գնատատահայերու գովելի կազմակերպական ճիգերուն եւ բա[ղդ]ատութեան<sup>51</sup> կը դնէի Ձեզ մեզի հետ:

Բայց բա[ղդ]ատութեան եզր չկա՛յ...

Կը մնայ սրտագին «Ապրի՛ք, տղա՛ք» մը ըսել հեռուէն: Մե՛ղք, որ հեռաւորութեան եւ յոգնութեան պատճառով<sup>52</sup> չեմ կրնար ըլլալ Ձեզի հետ, բայց հոգիով ու մտածումով միշտ Ձեզի հետ եմ:

Սիրով ու հիացումով՝ Արամ Հայկազ

(բնագիր, ձեռագիր)

### ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 1921 թ. մայիսի 28-ին ԱՄՆ ներգաղթելիս Արամ Արսենի Չեքենյանին գրանցեցին *Չեքենյան* ազգանունով: Հայկազն Արամի եղբայրն է (1898-1915). նրան մոր աչքի առաջ սպանել է թուրքը:

2. Շապին Գարահիսար - քերդաքաղաք պատմական Փոքր Հայքի Նիկոպոլի գավառում, այժմ թուրքական Շաքին Կարահիսար գավառի կենտրոնն է:

3. Արամ Հայկազ. Նամակներ (Ե., 2009, 225-226): Նամակում (29.VIII.1975) գրողը հայտնում է, որ չի կարողանա մասնակցել Մարգարի և Էլիզի հարսանիքին (նրանք ամուսնացել են 1975 թ. սեպտեմբերի 7-ին): «Ձեր կեանքի բոլոր օրերուն պսակի այս օրերուն պէս միշտ երջանիկ ըլլաք», – բարեմաղթում եւ նամակի վերջում երկրորդում է գրողը: Տե՛ս Մ.Մ. Խաչատրյան, Մի նամակի հետքերով («Հորիզոն գրական» ամսաթերթ, Մոնրեալ, 2015 N 8) հոդվածը:

4. Մարգար Շարապխանյանը 1973 թ. հայերեն է թարգմանել և Տորոնտոյում հրատարակել հույն նշանավոր գրող, Խաղաղության միջազգային մրցանակի դափնեկիր (1956) Նիկոս Կազանձակիսի (1883-1956) «Ճգնություն. Աստուծոյ փրկարարները» գիրքը: «Հայրենիքի» 1974 թ. ապրիլի 14-ի համարում տպագրված է Հակոբ Կարապենցի (1925-1994) «Նիզոս Գազանձակիսի «Ճգնություն»ը ըստ Մարգար Շարապխանյանի» հոդվածը:

5. «Արձագանքի» 1973 թ. համարներում Գուրգեն Մահարու (Աճեմյան, 1903-1969) ստեղծագործություններից չի հրատարակվել:

6. Լույս է տեսել Բեյրութում, 1978 թ.:

7. Լույս է տեսել Բեյրութում, 1973 թ.: Այս գիրքը «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության նվերն է գրողին՝ հորեյլանի առթիվ:

8. Էլիզ Շարապխանյանի հոդվածը լույս է տեսել «Արձագանք» ամսաթերթի (Տորոնտո, 1973) N 10-ում և «Հայրենիք» օրաթերթի (Բոստոն, 1973) դեկտեմբերի N 11-ում. տե՛ս Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր, հ. 2 (Ե., 2015), էջ 43-45:

9. «Բագին» հանդեսի 1973 թ. 7-րդ համարում լույս է տեսել Արամ Հայկազի «Որորներն ու Թէոդորի աղանիները» պատմվածքը:

10. Ալեք Մանուկյան (1901-1996) - Հայաստանի ազգային հերոս (1994), 1953-1983 թթ.՝ ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչական ժողովի նախագահ, 1970-ից՝ ցկեանս նախագահ, 1989-ից՝ ցկյանս պատվավոր նախագահ: 1968 թ. մեկ միլիոն դոլարով հիմնել է իր անունը կրող մշակութային հիմնադրամը:

11. Արամ Հայկազի դուստրը՝ Այրիս Չեքենեանը (ծնվ. 1928 թ.), 2014 թ. Նյու Յորքում հրատարակեց «Չորս տարի Քիւրտիստանի լեռներուն մէջ» վեպի ութ գլուխներն անգլերեն իր թարգմանությամբ:

12. Խաչիկ Նետյուրյանի (Գավառ, 1900-) այս գիրքը վերահրատարակվել է Նյու Ջերսիում, 1973 թ.:

13. Արամ Հայկազը Հարություն Գեղարդին (Գազանձյան, 1928-2006) հասցեագրած նամակում պատմում է Խաչիկ Նետյուրյանի գրքի մասին (տե՛ս Արամ Հայկազ, Նամակներ, էջ 40-41): Գրքի «Շնորհակալիք» հատվածում Խաչիկ Նետյուրյանը շնորհակալություն է հայտնում Արամ Հայկազին, «որ ազնուաբար յանձն առաւ ոչ միայն սրբագրել, այլ նաեւ դասատրել ձեռագիրներս»:

14. Անգլիագիր վիպագիր, նիւեորքաքնակ, պարսկահայ արմատներով Լուսիկ Մելիքեան, մահացաւ 92 տարեկանին: Գրքերն են՝ From Pages of Life, Soaring Thoughts, Tehran, Girl and the Sun, Forbidden Days of Ramazan, From Hunger to Caviar (ծնթ.՝ Էլիզ Շարապխանյանի):

15. 1967 թ. Նյու Յորքում լույս է տեսել «Համաստեղ.1895-1966» հուշամատյանը:
16. Նշանավոր լուսանկարիչ Գալուստ Պապյանն է (1938-2017):
17. Արամ Հայկազը բառն այսպես է գրում:
18. Արծակագիր Ժիրայր Աղդարյանն է (1914-2006): «Յուշամատենան «Համազգային» հայ կրթական եւ մշակութային միության «Գլածոր» մասնաճիւղի գործունէութեան: 1969-2019» գրքի 11-րդ էջում նշվում է, որ 1974 թ. նոյեմբերի 11-ին նա Տորոնտոյում դասախօսել է «Եղուարդ Պոյաճեանի կեանքն ու գործը» թեմայով:
19. Նկատի ունի «Ապրէ՛ք, երեխէ՛ք» ժողովածուն:
20. Խոսքը ՀՀԴ գործուն անդամ, 1966-2014 թթ. «Բագին» հանդեսի գլխավոր խմբագիր, գրող, գրականագետ, ուսուցիչ, հրապարակագիր Պողոս Սնապյանի մասին է (1927-2014). տե՛ս Արամ Հայկազ, Նամակներ, էջ 177-184. գրողի նամակները Պողոս Սնապյանին:
21. Գրող, հրապարակագիր, լրագրող Ստեփան Կուրտիկյան (1908-1986): «Բագին» հանդեսի 1974 թ. 9-րդ համարում (էջ 37-46) տպագրված է նրա «Ստութեամբ շաղախուած սուտ գրականութիւն» խմբագրական հոդվածը:
22. Մարգար Շարապխանյանի այս նամակը պահպանվել է. տե՛ս Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր, հ. 2 (Ե. 2015), էջ 229-232:
23. Մարգար Շարապխանյանը հիմնել է "Kar" («ԲԱՐ») հրատարակչական ընկերությունը: «Անվանումը «Մարգար»ի վերջին վանկն է՝ անգլերէնով, «որպէսզի «ժայռ» կամ «վեմ» իմաստը ստանայ: Սա սիրողական գործ էր մեր աշխատանքին անդին», – գրում է Էլիզ Շարապխանյանն ինձ հասցեագրած նամակում:
24. Արամ Հայկազը Լիբանանում էր 1973 թ. դեկտեմբերի 5-23-ին: Նրա հոբելյանական հանդեսը Բեյրութում տեղի է ունեցել 1973 թ. դեկտեմբերի 20-ին:
25. Լիբանանահայ յայտնի ատամնաբոյժ, ազգային գործիչ, 1990-1994 թթ. «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության ատենապետ, Պէյրութի «Ակօս» պարբերագրքի (1944-1960) արտօնատէր Տոքթ. Եղիկ Գոնիալեան (1919-2002): 2000 թուականին ստացած է «Համազգային»ի ջքանշան՝ «Հայ հասարակական կեանքի եւ յատկապէս «Համազգային»ի ծիրէն ներս իր նուիրեալ աշխատանքին համար (ծնթ.՝ Էլիզ Շարապխանյանի):
26. Պետք է լինի՝ համար:
27. Սիմոն Սիմոնյան (1914-1986) – նշանավոր խմբագիր, հրատարակիչ, մանկավարժ: 1955-ին հիմնադրել է «Սեւան» հրատարակչությունը, 1958-1974 թթ. խմբագրել և հրատարակել է «Սփիւռք» շաբաթաթերթը:
28. Լոնտոնաբնակ գրող, թարգմանիչ, լուսանկարիչ, ատամնաբոյժ Միշա Գիւտեան (Mischa Kudian): Անգլերէնի թարգմանած է «Սասունցի Դաւիթ» էպոսը եւ հայկական հէքիաթներ՝ The Saga of Sassoun: The Armenian Folk Epic, Three Apples Fell from Heaven: A collection of Armenian Folk and Fairy Tales: Նշանակելի են նաև (համացանցին վրայ գոյություն ունին) Խորհրդային Հայաստանի իր լուսանկարները (ծնթ.՝ Էլիզ Շարապխանյանի):
29. Բանաստեղծ, խմբագիր Վահե Վահյանը (Սարգիս Աբդայան, 1908-1998) 1946-1955 թթ. Բեյրութում խմբագրել է «Անի» գրական հանդեսը:
30. Խոսքը նշանավոր փիլիսոփա Գևորգ Խրլոպյանի (1927-2010) մասին է:
31. Մշակութային ականավոր գործիչ Երվանդ Ազատյանն է (1935-2023):
32. Դերասան, ռեժիսոր Պերճ Ֆազլյանը (1926-2016) 1976-ին Մորեալում հիմնել է «Հայ բեմ» թատերախումբը:
33. ՀՀԴ գործուն անդամ, մասնագիտությամբ բժիշկ Բաբկեն Փափազյանի (1876-1973) մասին տե՛ս Արամ Հայկազ. Նամակներ, էջ 194-206:

34. Բանաստեղծ, ռեժիսոր, թատերագետ Հովհաննես Փիլիկյանը (1942-2018):
35. Խոսքը ՀՀԴ կենտրոնական մարմնի մասին է:
36. ՀՀԴ գործուն անդամ, քիմիական գիտությունների դոկտոր, նշանավոր բեմադրիչ Հրանտ Մարգարյանը (ծնվ. 1938 թ.):
37. Մարո Մարտիրոսեանը Տորոնտոյի «Համազգային»ի մասնաճիւղի նուիրեալ աշխատողներէն էր (ծնթ.՝ Էլիզ Շարապխանյանի):
38. «Համազգային» «Յարութիւն Մանուկեան» գրադարանը Տորոնտոյում գործում է 1971 թ. ի վեր: Տիկին Հայկուհի Մանուկյանն ամուսնու մահից հետո նրա հարուստ գրադարանը նվիրել է հայ համայնքին: 1972 թվականից գրադարանին կից գործում է գրատունը:
39. Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի օրգան, գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ ամսագիր, լույս է տեսել 1945-1988 թթ.:
40. 1975 թ. Լիբանանում սկսվել է 15-ամյա քաղաքացիական պատերազմը, 1976 թ. սիրիական գործերը Լիբանան են ներխուժել:
41. Վրիպակ է: Ծիշտը՝ 1977 թ.:
42. Շավարշ Միսաքյան (1925-1957) - ՀՀԴ նշանավոր դեմքերից, «Յառաջ» (Փարիզ) թերթի հիմնադիր և խմբագիր: «Օրեր եւ ժամեր» գիրքը՝ *հայոր Ա* նշումով, լույս է տեսել Փարիզում 1958 թ.:
43. Կարո Գևորգյանը (1892-1975) 1954-1968 թվականներին հրատարակել է «Ամէնուն տարեգիրքը» աշխատության 14 հատորները:
44. Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի աշխատակցուհի Գոհար Ազնավուրյանը (1906-1983):
45. Ակնարկը «Հայրենիք» (1922-1970 թթ., Բոստոն) ամսագրի մասին է [խմբագիր՝ Ռուբեն Դարբինյան (Արտաշես Չիլինգարյան, 1883-1968)]: Արամ Հայկազը և Հակոբ Խաչմանյանը (1888-1968) սիրով օգնում էին հայերեն գրքեր ու ամսագրերի հավաքածուներ փնտրողներին և հատկապես դրանք Հայաստանի Հանրապետություն ուղարկողներին: Այդ գործում նրանց եռանդուն աջակիցը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1955-1994) Վազգէն Առաքինն էր (Լևոն-Կարապետ Պալճյան, 1908-1994): Տիկին Էլիզ Շարապխանյանը գրում է. «Մոռցայ ըսելու, որ այն գրքերը, որոնց մասին Հայկազը կը խօսի, որ բերինք, «Հայրենիք» ամսագրերու ամբողջական լաթակազմ հաւաքածոն էր, Թորոնթոյի գրադարանին համար: Ամուսինը կորսնցուցած տարեց կին մը իր ամուսնուն հաւաքածոն նուիրեց մեզի»:
46. «Արամ Հայկազ» հրեյանական գրքույկը (Նյու Յորք, 1972) և Համաստեղի հուշամատյանը (Նյու Յորք, 1967) ձևավորող նկարիչ Մինաս Մինասյանը (1907-1981):
47. Շարապխանյանների որդիներին՝ Հովհաննեսին և Վազրիկին:
48. «Դեկտեմբեր 1978-ին մեր նկուղային յարկաբաժնէն փոխադրուեցանք մեր սեփական առանձնատունը», – գրում է Էլիզ Շարապխանյանն ինձ ուղղած նամակում:
49. «Բագին» հանդեսի 1979 թ. 4-րդ համարում տպագրված է Արամ Հայկազի «Տրամախօսութիւն դրացի ուղեկցուիի մը հետ» պատմվածքը:
50. Տորոնտոյի «Հայ կեդրոն» նոր համալիրի բացումը տեղի է ունեցել 1979 թ. հունիսի 16-ին՝ Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան շրջանի և Կանադայի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տեր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանի (1941-2003) օրհնությամբ:
51. Շարադրանքում՝ բախտատոութիւն:
52. Արամ Հայկազը 79 տարեկան էր: